4

РЕГІОНАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ

УДК 811.161.2’373.7:821.161.2Свидницький
DOI: 10.32626/2309-7086.2025-22.240-248

Борис Коваленко

ORCID 0000-0002-3764-856X,
доктор філологічних наук, професор,
директор навчально-наукового інституту
української філології та журналістики,
Кам’янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ ГОЛОВА У ТВОРАХ А. СВИДНИЦЬКОГО

У статті проаналізовано фразеологізми із соматичним компонентом *голова* на матеріалі творів Анатолія Свидницького. Мова творів письменника насичена фразеологізмами (приказками, прислів’ями), що є центрами, на які спирається або з яких починається авторська розповідь.

Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови, розуміння важливості фіксації мовного рівня сприйняття світу, генетично закодованого у свідомості або підсвідомості українського етносу.

Ключові слова: українська мова, А. П. Свидницький, фразеологізм, соматизм, голова.

Постановка проблеми. Мова є одним із найвиразніших репрезентантів національної самобутності й посідає провідне місце серед національно-специфічних компонентів культури. Будь-яка мова має значну кількість фразеологізмів – висловів, які вважають вдалими, влучними і милозвучними. За словами Івана Огієнка, «одною з головних ознак української мови взагалі, а літературної зокрема є її багата фразеологія <…>. Добірна національна фразеологія –

 © Борис Коваленко, 2025

душа кожної мови, сильно її красить і збагачує» [2, с. 291]. На думку мовознавця, українська мова переповнена ідіомами, і «письменник, добрий знавець мови, вживає їх у своїй мові повними пригорщами» [2, с. 291]. До таких митців належить і Анатолій Свидницький – представник покоління «шістдесятників» XIX ст., автор етнографічних нарисів та оповідань, роману «Люборацькі».

В історії української літератури А. Свидницький волею долі зайняв окремішнє місце, оскільки найдовершеніший твір письменника «Люборацькі» (1861–1862) – перший в історії української літератури соціально-психологічний роман – побачив світ лише в 1886 р. (Галичина) та в 1901 р. в Україні Наддніпрянській, через те він ніби «випав» із літературного процесу 60-х рр. XIX ст. і в розгляді даного періоду літературознавці нерідко замовчували. А. Свидницький заявив про себе і як самобутній письменник, запровадивши у своїй творчості функціонування винятково оригінального художнього образу – України-родини. Доля родини, описана в творі, красномовно характеризує долю самої України в темпоральній обумовленості *минуле – сучасне – майбутнє* («Люборацькі»). Омелян Огоновський так характеризував цей роман: «Зображаючи трагедію в сім'ї Люборацьких автор мав напевне на думці трагічну долю України, котра побивається московською кормигою і тим лихоліттям, яке викликують свої перевертні» [3, с. 554]. Отже, О. Огоновський із позицій національно-культурницького напряму в критиці (пізньоромантичних уявлень про літературу як фактор збереження національної самобутності) відзначає влучність відображення А. Свидницьким в Україні загарбницької політики росії та Польщі. Саме цей дослідник першим звернув увагу на символічність образу родини Люборацьких у романі письменника, вважаючи її долю – долею політично і культурно закабаленої України.

У той час, коли писав свій роман А. Свидницький, уже почалися, за словами Івана Огієнка, «нагінки на українську мову й по школах, куди діти приходили з родин із знанням тільки рідної української мови. По наших духовних школах українська мова вперто держалася, і, як розповідає А. Свидницький у своїх «Люборацьких», тепер її почали сильно переслідувати, ставлячи «ноту» за кожне підслухане від дітей «мужицьке» слово. За українською мовою вперто трималася образлива назва: «мова мужицька» [2, с. 180].

З-поміж виразних мовностилістичних засобів усієї творчої палітри письменника, що визначають його ідіостиль, особливо вирізняються фразеологічні одиниці, різні зі структурного погляду: словосполучення, речення, прислів'я та приказки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку XXI ст. фразеологія – це багатоаспектна галузь мовознавчої науки. М. Демський, Л. Коломієць, Ф. Медведєв, Л. Скрипник, В. Ужченко, І. Черевко вивчають історію, етимологію, розвиток і становлення фразеологічних одиниць; Л. Авксентьєв, Н. Бабич, В. Білоноженко, І. Гнатюк досліджують семантику фразеологізмів; Н. Венжинович, О. Левченко предметом своїх досліджень обрали фразеологічну символіку в лінгвокультурологічному та когнітивному аспектах; Н. Бабич, Д. Гринчишин, В. Лавер, Н. Коваленко, Г. Ступінська, Т. Грица, Г. Доброльожа досліджують діалектну фразеологію. Фразеологічна стилістика української мови перебуває в полі зору Л. Авксентьєва, О. Андрейченко, І. Чередниченка, Г. Шаповалової. Окремі аспекти системних відношень фразеологізмів української мови знайшли своє теоретичне обґрунтування в працях Л. Авксентьєва, М. Жуйкової, В. Калашника, Л. Паламарчука, Д. Ужченка, Б. Коваленка та ін. дослідників. Функціонування фразеологізмів у художньому дискурсі представлено в наукових роботах Н. Венжинович, І. Гнатюк, С. Бибик, Б. Коваленка, М. Яцьків та ін.

Однак фразеологізми в мові А. Свидницького, на нашу думку, не знайшли всебічного висвітлення у сучасному мовознавстві.

Мета статті, завдання. Метою цієї статті є визначення семантичних особливостей фразеологізмів із компонентом-соматизмом *голова* в ідіостилі А. Свидницького. Завдання – виявити корпус таких фразеологізмів, здійснити їхню ідеографічну класифікацію.

Методи дослідження. У процесі аналізу використано метод суцільного вибирання, описовий метод та метод компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Серед різноманітних мовностилістичних засобів усієї творчої палітри А. Свидницького, що визначають його ідіостиль, особливо виділяються фразеологічні одиниці. О. Муромцева зазначає, що «найвиразнішою прикметою авторського стилю автора «Люборацьких» є майстерне користування фразеологічним багатством народної мови» [1, с. 47–65]. У фразеологічних словниках української мови серед ілюстративного матеріалу є покликання на твори письменника-подолянина, однак, наприклад, у найавторитетнішому зібранні сучасної фразеології – академічному словнику зафіксовано лише двадцять покликань на роман «Люборацькі», хоча, за нашими спостереженнями, фразеовживань у творі понад пів тисячі. Інші твори автора, на жаль, залишилися поза увагою укладачів.

Запроваджений А. Свидницьким об'єктивно-повістевий спосіб викладу зумовив добір мовних засобів. У прагненні до реалістичного відображення дійсності письменник широко застосовує докладні описи побуту, одягу, їжі, народних звичаїв і обрядів і т. ін., які часом нагадують записи спеціаліста-етнографа. Спираючись на попередні літературні традиції, зокрема на творчість Т. Шевченка, письменник робить одним із провідних елементів власної оповіді фольклорність у широкому розумінні. Вона виявляється як у введенні в текст пісень, прислів'їв, приказок, фразеологічних зворотів і народної образності, так і в глибокому проникненні в специфіку народного світогляду та способу мислення. Завдяки цьому відтворення думок і почуттів героїв набуває природності й органічності. А. Свидницький навіть епіграфом до своїх творів добирав сталі сполуки, наприклад, до роману «Люборацькі» він подав вислів «***Людей слухай, а свій розум май***», а до своїх російськомовних оповідань та нарисів[1] «Попался впросак» і «За год до холеры» приказки: «***Дере коза лозу, а вовк козу, вовка мужик, мужика пан, пана юриста, а юристу чортів триста***» і «***Подоля, Подоля! Гірка твоя доля... Хороший край, та лиха година***». Деякі оповідання автор називав пареміями, наприклад: «***Проти сили не попреш: з чим родився з тим і вмреш***» або «***Хоч з мосту та в воду***».

Усі твори письменника, навіть ті, які написані російською мовою, наповнені фразеологізмами і пареміями. З метою колоритнішого зображення умов,

[1] А. Свидницький писав чи не в однаковій мірі як українською, так і російською мовами. Відповідь на запитання чому? знаходимо в І. І. Огієнка: «… двомовна писемність вела до того, що в писаннях їхніх авторів було аж надто багато руси-змів, що бачимо навіть у ліпших Шевченкових творах. Звичайно, дехто робив це просто для заробітку, як це знаємо про М. Вовчка, Ан. Свидницького й ін., бо в російській літературі завжди була звичка добре авторам платити й нічого не дру-кувати не платно» [2, с. 206]. А ось як сам автор пише про мову твору: «Предла-гаемые разсказы первоначально собраны были в разныхъ мѣстахъ нашего края. Въ разсказахъ встрѣчается много словъ и выраженій, которыя, бывъ переведены на общерусскій языкъ, получаютъ несвойственный имъ оттѣнокъ, а потому пере-даютъ мысль неточно. Подобныя слова и выраженія будутъ приведены здѣсь на народномъ нарѣчіи» [4, с. 4]. Тепер стає зрозумілим, чому всі твори, які написані російською мовою, щедро пересипані української лексикою.

у яких живуть персонажі твору, автор використовує різноманітні фразеологічні словосполучення то фольклорного («***Пройшла єси вогонь, і мідні труби, і пляшки, й келішки; всюди їздила, то піди ще й пішки***»; «***А паню видно по носі, що рилась в горосі..., рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою***»), то книжного, церковнослов'янського («***Блажен тільки той, кого обрящет удача***»; «***В день радості взридаєте і восплачетеся***...») походження. Зауважимо, що народно-розмовна мова і фольклор були основою художньої мови й інших письменників – як попередників, так і сучасників А. Свидницького. Відмінності полягають, на думку О. Муромцевої, в характері використання, ступеня органічності цих джерел, а також ступеня достовірності їх як засобу змалювання соціальних типів і картин соціальної дійсності [1, с. 52].

Фразеологізми та паремії в творах письменника – це ті центри, на які спирається або від яких відштовхується авторська розповідь або мовлення персонажів, вони завжди вжиті в певних ситуаціях, з певними інтенціями та емотивною модальністю, а також виступають незаперечними істинами або формулами-кодами: «***Хіба він [Бог] знає, куди до раю навпростець****?*»; «***Кому що, а курці просо***!»; «***Не вернеться, що минулось***»; «***Над сиротою Бог з калитою***»; «***Не відхрестишся, ні відмолишся***»; «***Поминай же як звали***»; «***Рада б мама за пана, так пан не бере***».

Фраземи, які ми фіксуємо у творах А. Свидницького, – це не лише яскравий засіб образності, емоційності, експресивності та виразності, а й правдиве свідчення особливостей національної культури українського народу, його світобачення, розуміння законів навколишнього світу, усвідомлення свого місця у всесвіті. Цінним, на думку, є те, що в палітрі художнього мовлення письменника є сталі сполуки, які лише частково відомі в інших місцевостях України, а, можливо, належать до вузьколокальних, наприклад: ***жупчики ловити***, ***козубом стати***, ***розв'язати губу***, ***заганяти в шуршу***, ***щоб губа не вакувала*** та ін.

Письменник не тільки використовував народну мудрість, а й за її зразком створював свої афоризми, наприклад: ***Вірив у пана, як турчин у місяць; Не знав більше світа, що у вікні; Пройшла єси вогонь, і мідні труби, і пляшки, й келішки; Лиха доля лиху дорогу показала.***

У тексті роману й творів письменника фразеологізми виконують функції афористичності, образності, динамізму, виступають засобом образної характеристики героїв, більш яскравої й експресивної порівняно з тією, що виражається звичайними означеннями, гіперболізують ситуацію, виступають експресивними назвами дій, вчинків героїв, їхніх станів, слугують засобом вираження іронії, сарказму, потішання, прохання, осуду тощо, наприклад: «*Чарочку кожна молодиця п'є скривившись; по другій тільки губи обітре, а за третьою вже облизується, а отам* ***пішло як по маслі****, сказано – м'якеньке,* ***ні кусати, ні жувати»*** (*Люборацькі, с.30*); «*А в громаду вийде,* ***що ясне сонце*** *– високо-високо: як не вклонись, не доглядить. Все мабуть, якісь великі та розумні думи думає, що й* ***під ноги не дивиться****. А що з того?* ***Ні за собою, ні перед собою*** *– дарма тільки батьки кошти несуть...*» (*Люборацькі, с.52.*); «*Не так, як за нових, що мимрить-мимрить,* ***наче теля ремінь жвакає****, та ще й на московське; а ти в церкві стоїш, і спать хочеться, або таки дрімаєш» (Люборацькі, с.31); «Справді, на душі в о. Гервасія, як у казані, клекотіло;* ***думка думку випереджала****, а більш того, що жодної не було, тільки* ***за серце стиснуло***» (*Люборацькі, с.33*); «*Чого-сь так* ***очі вивалила****? – гукнув тато. – Бери подушку та ськай!»* (*Люборацькі, с.33*); *«Час був хоча й не зовсім вільний,*

бо Антосьо трохи спізнився, що й уроки почались, та кому те зубріння ***не дойсть до живих печінок****?*» (*Люборацькі, с. 158*); «*Через годину панотець затирав сметану з свіжим сиром, випивши чарку оковитої. Таки добре* ***підопхавши кишку****, він згадав і паніматку, та й гука…*» (*Люборацькі, с. 36*).

За допомогою деяких фразеологічних одиниць (прислів'їв та приказок) письменник передає марність певних учинків, дій своїх героїв через непереборні обставини: «Та плач, хоч и цілий океан-море наплач, а ***лиха не обійдеш, ні об'їдеш***» (*Люборацькі, с. 47*); «І мати сплакала и поїхала, поцілувавши сина в голову; Стало б його на те, щоб не губить своєї дитини; та ***чолом муру не проб'єш***: не своя воля тут грає, а смотрительська» (*Люборацькі, с. 138*).

Як зазначає О. Муромцева, у романі широко застосовується прийом словесної «дуелі» – діалогу, що будується на приказках, прислів'ях, приповідках, якими обмінюються дійові особи, прагнучи кожен переконати у чомусь супротивника або довести свою зверхність [1, с. 74]. Порівняймо зустріч Антося і Масі після приїзду останньої із закладу Печержинської: «– ***Видно пана по халявах***, – сказала Мася и показала Антосеві на чоботи. А вони в його, як собаки, руді, и на бік, як корси. – А паню ***видно по носі, що рилась в городі***, – відказав Антосьо і показав їй на ніс, що як навмисне був чимось замазаний, і додав: *рила моркву з петрушкою і вдавилась галушкою*» (*Люборацькі, с. 87*).

Значна кількість фразеологізмів, ужитих у творах письменника, містить у своєму складі соматичні компоненти: *голова на всю околицю; руками й ногами відхрещуватися; вилетіти з голови; не показуватися на очі; в голову прийшло; повитріщати очі; голову ламати; як молотом між очі; під ноги не дивитися; очі видерти; на ноги схопитись; махнути рукою* та ін.

У творах А. Свидницького фіксуємо чималу кількість фразеологізмів із компонентом *голова*. Використання фразеологізмів із цим компонентом в ідіостилі А. Свидницького відображає:

1. Здібності людини, яка сприймається як розумна, інтелектуально розвинена істота, у якої є голова і розум: ***з головою –*** бути розумним, розсудливим, кмітливим; пор.: ***з головою –*** розумний, кмітливий [ФСУМ 1, с. 185]: «Не тільки в церкві та в своїй господі, – і у громаді о. Гервасій був чоловік ***з головою***. Як розкаже, було, що з давнини, то наче з книжки вичитує, аж зітхнеш, слухаючи (*Люборацькі, с. 31*); ***голова на в'язах –*** про розумну людину; пор.: ***мати голову*** [***на плечах*** (***на в'язах*** і т. ін.)] – бути розумним, кмітливим і т. ін.; розумно, розсудливо міркувати і діяти [ФСУМ 1, с. 470]: «*Дасть же Бог таку* ***голову на в'язи****!*» (*Люборацькі, с.31.*); ***сто голів мати –*** бути розумним: «*Ляхи – народ облесний, знають, з якого боку підійти, і так примаслиться, що й* ***сто голов май****, – не вгадаєш, що в йому кипить*» (*Люборацькі, с. 79*); ***в голові мати –*** про розум (бути розумним, розсудливим і т. ін.); пор.: ***мати всі клепки в голові –*** бути розумним, розсудливим і т. ін. [ФСУМ 1, с. 470]: «*Вчися, сину, бо тільки й твого, що* ***в голові матимеш***» (*Люборацькі, с. 84*).

Водночас зауважимо, що в мові роману фіксуємо низку фразем, які вказують на вади розумових здібностей людини і втрату здатності мислити адекватно, наприклад: ***дурна голова –*** *зневажл.* про нерозумну людину; пор.: ***дурна голова***, *лайл.* 1. Нерозумна, некмітлива, нетямуща людина. 2. *чия*, *у кого*. Розумова обмеженість, тупість, некмітливість, непередбачливість і т. ін. [ФСУМ 1, с. 183]: «*– Та* ***дурна твоя голова*** *жіноча, – сказав панотець, – хіба як з богом не говорив, то вже й віри йому не йняти?*» (*Люборацькі, с.83*); ***порожня голова*** *в кого* – про нерозумну людину; пор.: ***порожня (пуста) голова***, *зневажл.* – нерозумна, нетямуща людина [ФСУМ 1, с. 183]: «*– Вчися, сину, бо тільки й твого, що в голові матимеш. А з* ***порожньою головою*** *куди тобі?*» (*Люборацькі, с. 84*).

2. Розумову діяльність та пам'ять людини, яка може міркувати, думати, вирішувати, зосереджуватися, напружувати свій мозок, наприклад: ***голову ламати*** – намагатися зрозуміти що-небудь; пор.: ***ламати голову*** [***собі***] *над чим, рідко про що, заради чого і без додатка* 1. Напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь. 2. Напружено працювати над розв'язанням якогось складного питання; робити щось. 3. Перейматися турботами, переживати, шукаючи розв'язання якогось питання, виходу зі скрутного становища і т. ін. [ФСУМ 1, с. 412–413]: «*Так і бенкет пройшов, що ніхто нічого не довідався, так і роз'їхались, що ніхто нічого не знав, хоч як* ***голови ламали***» (*Недоколисана, с. 396*).

Здатність людини сумніватися, бути безвідповідальною забудькуватою та неуважною, здогадуватися про щось відображається в таких фразеологізмах: ***голови не держиться*** **–** постійно забувати що-небудь, не пам'ятати чогось; не звертати уваги на щось: «*Лучалось, що кляла їх, – та й своє лихо забувається, а* ***чуже й голови не держиться***» (*Люборацькі, с. 61*); «*Антосьо слухав цю мову, а вона йому й* ***голови не держалась****; он по жнивах до Кам'янця на екзамен, то не до весілля*» (*Люборацькі, с. 134*); ***вилетіти з голови*** **–** забувати про щось; ***вилетіти / вилітати з голови*** (рідко з пам'яті) – зовсім забутися [ФСУМ 1, с. 93]: «*Там почали суниць шукати; і чоботи знов* ***вилетіли з голови****, і класи, і учення*» (*Люборацькі, с. 111*); ***в голову прийшло*** **–** задумати, вирішити щось зробити; захотілося; пор.: ***прийти / приходити в голову*** (***на розум, на ум*** *і т. ін.*) *кому, що.* 1. *перев. безос.* Задумати, вирішити щось зробити (про плани, дії і т. ін.). 2. З'явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.) [ФСУМ 2, с. 692]; ***спадати*** (***приходити***, ***спливати*** *і т. ін.*) **/** ***спасти*** (***прийти***, ***спливти*** *і т. ін.*) ***на думку*** (***на пам'ять***, ***в голову***, ***на гадку***) *кому і без додатка.* 1. Хто-небудь починає згадувати, думати про кого-, що-небудь, задумуватися над чимсь. 2. Згадуватися, пригадуватися [ФСУМ 2, с. 845]: «*Це чорт, не дитина! Дух святий зо мною! Кому б оце* ***в голову прийшло****?*» (*Люборацькі, с. 116*); «*На чотирнадцятім року, чи що,* ***прийшло*** *паняті* ***в голову****, звідкіля він взявся на цім світі*» (*Проти сили…, с. 382*); «*І притьмом побігла до скрині:* ***прийшло їй в голову*** *подивитись на себе ще в убранні*» (*Люборацькі, с. 35*).

А. Свидницький як майстер слова вводить у текст роману фразеологізми, які вступають у антонімічні відношення. Антонімічні зв'язки у фразеології, як і в лексиці, відображають протилежність явищ, понять або оцінок, але у формі сталих висловів, що надає мові експресивності та образності: ***викинути з голови*** **–** перестати думати про кого-, що-небудь, забути когось, щось; ***викинути / викидати з голови*** (***з пам'яті***, ***з думки*** *і т. ін.*) *кого, що.* – перестати думати про кого-, що-небудь, забути когось, щось. // Відмовитися від кого-, чого-небудь. ***витрусити з голови*** (***з пам***ороків**). викинути з ума*** [ФСУМ 1, с. 91]: «*Та ти думаєш, паламарем зле бути?* ***Викинь собі з голови****!*» (*Люборацькі, с. 113*); ***з голови не сходити*** (***не виходити***) **–** весь час думати, не забувати про кого-, що-небудь; пор.: ***не сходити з ума*** *кому і без додатка*. Постійно уявлятися, поставати в думках, пам'яті, свідомості [ФСУМ 2, с. 872]: «*З цього часу Антосьові й* ***з голови не сходила*** *дівчина: чи спить він, чи лежить – все перед очима*» (*Люборацькі, с. 168*); «*А та штука й* ***з голови*** *мені* ***не виходить***» (*Відьми…, с. 450*).

3. Психоемоційний стан людини. Цей стан характеризується переважанням емоційних переживань, вирізняється певною поведінкою, проявляється у вигляді емоцій, позитивних (любов, радість) чи негативних (сум, гнів). Фразеологізми ***повісити голову, братися (хапатися) за голову, бідна голова*** передають стан розпачу і журби, сильний душевний біль: ***голову повісити*** **–** засмутитися, зажуритися; пор.: ***вішати / повісити голову*** **–** журитися, засмучуватися або бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь [ФСУМ

1, с. 134]: «*В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора – смутний та невеселий: борода йому аж кісткою на груди сперлась, так* ***голову повісив****…*» (*Люборацькі, с. 32*); «*А на його бендюги надійшли, – спустив носа, як індик, губу відквасив,* ***голову повісив*** *та й сидить, лиш сопе*» (*Люборацькі, с. 127*).

4. Фізичний стан людини в мові творів А. Свидницького передано кількома фраземами із компонентом ***голова*** у їхньому складі, наприклад: **головою накласти** – загинути; пор.: **зложити (покласти) голову –** загинути в боротьбі [ФСУМ 1, с. 338]: «*За цим разом вже мало хто й скакав: "Що ж, кажуть, на відважного бити, хіба лиш* ***головою накласти****"!*» (*Відьми…, с. 426*); т**о рівно з головою –** пропасти (ФСУМ не фіксує цей фразеологізм): «*Поїхать такому між дівчата,* ***то рівно з головою****!*» (*Люборацькі, с. 93*); ***зашуміло в голові*** *кому* **–** про появу особливого відчуття внаслідок сп'яніння (ФСУМ не фіксує цей фразеологізм): «*За другим разом* ***зашуміло в голові****, то вже лиш подавай*» (*Люборацькі, с. 160*); «*На розпрощання поставили могоричу; той злотий, той два – і* ***зашуміло в голові***» (*Люборацькі, с. 132*); **не було в голові –** бути тверезим (ФСУМ не фіксує цей фразеологізм): «*І зійшлось комбраття не менш десятка, а своїх було п'ять; та* ***не було в голові****, то в хаті тихо було*» (*Люборацькі, с. 158*).

5. Характер людини. Такі риси характеру, як шанобливість, упевненість, впертість, описуються за допомогою таких фразеологічних одиниць: **шанувати, як око в голові –** про шанобливе ставлення до когось. У фразеологічному словнику української мови фіксуємо фразеологізм **як** (*рідше* **мов, на́че** *і т. ін.*) [**свого́**] **о́ка,** *зі сл.* берегти́, доглядáти *і под.* дуже старанно, дбайливо і т. ін. **як** [**своє́**] **о́ко; як** [**свої́**] **о́чі,** *зі сл.* берегти́, стерегти́ *і т. ін.* зі значенням 'так, як ніщо інше'; 'ретельно, пильно' і т. ін. І цей же вислів зі словами доглядáти, пильнувáти, ховáти і т. ін. зі значенням 'дуже старанно, дбайливо' і т. ін. [ФСУМ 2, с. 582]: «***Шануватиму*** *тебе,* ***як око в голові****, зірочко моя ясна!..*» (*Люборацькі, с. 203*); **по своїй голові** – робити все по-своєму (ФСУМ не фіксує цей фразеологізм): «*А пан приїде – подивиться, скаже то се, то те, зробить порядок,* ***по своїй голові****, та й поїде додому*» (*Проти сили…, с. 382*).

Зневага до оточуючих відображаються у фразеологізмі **плювати на голову** – зневажати когось; пор.: **плювати / плюнути (наплювати) в обличчя (в лице, в пику** і т. ін.) *кому*. Виявляти зневагу, презирство до кого-небудь [ФСУМ, 2: 649]: «*І* ***на голову плюватимуть****, як на що непотрібне, на голову тому самому, що колись його п'яти раді були полизати...*» (*Відьми…, с. 448*).

Висновки. Отже, фразеологічні одиниці із соматичним компонентом широко представлені в ідіостилі А. Свидницького. Фразеологічний фонд творів письменника багатий і різноманітний, а основна функція фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом, ужитих у його творах – це уточнення, деталізація зображуваних ознак. Широке використання сталих сполук є свідченням високої художньої майстерності автора, досконалого знання ним літературної та народнорозмовної української мови. *Голова* у фразеологізмах є універсальним компонентом, що несе в собі глибокі смислові навантаження, пов'язані з розумом, особистістю та станом людини.

Список використаних джерел і літератури:

Література:

1. Муромцева О. Г. Мова роману «Люборацькі» Анатолія Свидницького. *З історії української літературної мови. Вибрані праці*. Харків, 2008. С. 47–86.

2. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Вінніпег: Наша культура, 1950. 381 с.
3. Огоновський О. М. Анатоль Свидницкій. *Исторія литературы рускоі*. Ч. ІІІ. 1–2. Вік ХІХ. Проза. Львів, 1891. С. 529–554.
4. Свидницький А. П. Злой духъ. (Народныя южно-русскыя повѣрья). *Киевлянин*. 1872. № 33. 16 березня.

Джерела:

5. Відьми… – Відьми, чарівниці й упирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського. Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси / упор. і прим. Р. С. Міщука; вст. ст. П. П. Хропка. Київ: Наукова думка, 1985. С. 412–456.
6. Люборацькі – Люборацькі. Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси / упор. і прим. Р. С. Міщука; вст. ст. П. П. Хропка. Київ: Наукова думка, 1985. С. 27–211.
7. Недоколисана – Недоколисана. Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси / упор. і прим. Р. С. Міщука; вст. ст. П. П. Хропка. Київ: Наукова думка, 1985. С. 385–297.
8. Проти сили… – Проти сили не попреш, з чим родився з тим і вмреш. Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси / упор. і прим. Р. С. Міщука; вст. ст. П. П. Хропка. Київ: Наукова думка, 1985. С. 378–384.
9. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 1993. Кн. 1–2. 984 с.

References:

1. Muromtseva, O. H. (2008). Mova romanu «Liuboratski» Anatoliia Svydnytskoho. *Z istorii ukrainskoi literaturnoi movy. Vybrani pratsi* [From the History of the Ukrainian Literary Language. Selected Work]. Kharkiv. S. 47–86. (in Ukr.).
2. Ohiienko, I. (Mytropolyt Ilarion) (1950). Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian Literary Language]. Vinnipeg: Nasha kultura. 381 s. (in Ukr.).
3. Ohonovskyi, O. M. (1891). Anatol Svydnytskyi. *Istoriia literatury ruskoi.* Ch. III. 1–2. Vik XIX. Proza [Anatol Svydnytskyi. History of Ruthenian Literature. Part III. 1–2. The XIX Century. Prose]. Lviv. S. 529–554. (in Ukr.).
4. Svydnytskyi, A. P. (1872). Zloi dukh. (Narodnye yuzhno-russkyia poviera) [The Evil Spirit. (South Russian Folk Beliefs)]. *Kyievlianin*. № 33. 16 bereznia (in Ukr.).
5. Vidmy… – Vidmy, charivnytsi y upyri, chy tozh prymkhy i prymkhlyvi opovidannia liudu ukrainskoho [Witches... – Witches, Sorceresses, and Vampires, or the Whims and Whimsical Tales of the Ukrainian People]. Anatolii Svydnytskyi. Roman. Opovidannia. Narysy / upor. i prym. R. S. Mishchuka; vst. st. P. P. Khropka. Kyiv: Naukova dumka, 1985. S. 412–456. (in Ukr.).
6. Liuboratski – Liuboratski [Liuboratski]. Anatolii Svydnytskyi. Roman. Opovidannia. Narysy / upor. i prym. R. S. Mishchuka; vst. st. P. P. Khropka. Kyiv: Naukova dumka, 1985. S. 27–211. (in Ukr.).
7. Nedokolysana – Nedokolysana [Under-lulled]. Anatolii Svydnytskyi. Roman. Opovidannia. Narysy / upor. i prym. R. S. Mishchuka; vst. st. P. P. Khropka. Kyiv: Naukova dumka, 1985. S. 385–297. (in Ukr.).
8. Proty syly … – Proty syly ne popresh, z chym rodyvsia z tym i vmresh [You can't fight against power; you'll die with what you were born with]. Anatolii Svydnytskyi. Roman. Opovidannia. Narysy / upor. i prym. R. S. Mishchuka; vst. st. P. P. Khropka. Kyiv: Naukova dumka, 1985. S. 378–384. (in Ukr.).
9. FSMU – Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Phrasebook of the Ukrainian language] / uklad.: V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1993. 984 s. (in Ukr.).

Borys Kovalenko

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT *HEAD* IN THE WORKS OF A. SVYDNYTSKYI

The article analyzes phraseological units with the somatic component head on the material of works of Anatoliy Svydnytskyi. It is emphasised that at the beginning of the XXI century, phraseology is a multifaceted branch of linguistic science. M. Demskyi, L. Kolomiiets, F. Medvedev, L. Skrypnyk, V. Uzhchenko, and I. Cherevko study the history, etymology, development, and formation of phraseological units; L. Avksentiev, N. Babych, V. Bilonozhenko, and I. Hnatiuk research the semantics of phraseological units; N. Venzhynovych and O. Levchenko have chosen phraseological symbolism in its linguistic, cultural, and cognitive aspects as the subject of their research; N. Babych, D. Hrynchyshyn, V. Laver, N. Kovalenko, H. Stupinska, T. Hrytsa, H. Dobroliozha study dialectal phraseology. The phraseological stylistics of the Ukrainian language is the focus of L. Avksentiev, O. Andreichenko, I. Cherednychenko, H. Shapovalova. Certain aspects of the systemic relations of phraseological units in the Ukrainian language have found their theoretical justification in the works of L. Avksentiev, M. Zhuikova, V. Kalashnyk, L. Palamarchuk, D. Uzhchenko, B. Kovalenko and other researchers. The functioning of phraseological units in literary discourse is presented in the scientific works of N. Venzhynovych, I. Hnatiuk, S. Bybyk, B. Kovalenko, M. Yatskiv, and others.

It has been established that A. Svidnytskyi occupies a special place in the history of Ukrainian literature, since his most accomplished work «Lyuboratski» (1861–1862) – the first social and psychological novel in the history of Ukrainian literature – was published only in 1886 (Galicia) and in 1901 in Dnipro Ukraine, which is why he seemed to have 'fallen out' of the literary process of the 1860s and was often overlooked by literary scholars when considering this period. Among the distinctive linguistic and stylistic devices in the writer's entire creative palette that define his individual style, phraseological units that differ in terms of structure stand out in particular: word combinations, sentences, proverbs and sayings. Phraseological units with the somatic component 'head' were selected from the works of A. Svydnytskyi. Among the analysed phraseological units, several subgroups stand out according to their expression of certain characteristics of the thought process or intellectual abilities of a person, namely semantic subgroups with a broad meaning such as «to think» («to consider», «to ponder», as well as «to stop thinking», «to lose the ability to think»), «to understand», «to forget», «to be smart». The extensive use of fixed expressions is evidence of the author's high artistic skill, his perfect knowledge of literary and colloquial Ukrainian, and his understanding of the importance of fixing the linguistic level of perception of the world, genetically encoded in the consciousness or subconsciousness of the Ukrainian ethnic group.

Key words: Ukrainian language, A.P. Svydnytskyi, phraseological unit, somatism, head.

Отримано: 11.09.2025 р.